نالی و فەلسەفە

د. عەبدوڵڵا خدر مەولوود
(زانکۆی سەلاحەدین - کۆلێژی پەروەردە)

ژیان و بوون، بەردەوامی و جاویدانی، فەلسەفەی «نالی»ن و کاری بۆ کردوون. شیعرەکانی وشەو کێش و سەرواو ڕەوانبێژی وشک و برینگ نین، بەڵکو تەن و یەکەیەکی زیندوون و خوێن لە دەمارەکانیان دەگەڕێ.

(نالی) عەجەب بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا
مەعنایی زۆر و گەورە بە لەفزی کەم و بچووک

بەپێی ئەو بەدواداچوون و بەسەرکردنەوەی زۆربەی زۆری ئەو نووسینانەی لە سەر نالی نووسراون گەیشتمە ئەو ڕایەی بڵێم نالی وەکو شاعیرێکی کورد یەکەمین کەسە کە زۆرترین نووسینی لەسەر نووسرابێت. دەمێکە نووسەرو لێکۆڵەرەوەکانمان خەریکی چاپ و بڵاوکردنەوەی دیوانەکەو لێکدانەوەی شیعرەکانین، بۆ ژیان و بەسەرهاتەکانیشی نووسینێکی زۆر لەبەر دەستدایە. لە هەندێ لەو کتێب و نووسینانە باس لە حەکیمی یا فەلسەفەی نالی کراوە، بەڵام زۆربەیان تەنیا ناوەکانیان هێناوە یا زۆر بە کورتی بڕاندیتیانەوە، کەمێکیشیان بە چەند ڕستەیەک یا لاپەڕەیەک لەو بابەتە دواون. نالی نە فەیلەسوف بووە نە باسی فەلسەفەشی کردووە، ئەو زۆر باسی حیکمەتی کردووە (ئەگەر بە وردی تەماشای واتای حیکمەت و فەلسەفەش بکەین دەبینین واتای حیکمەت لە فەلسەفە فراوانتر و کاریگەرترە بە دەلیلی ئەوەی واتای فەلسەفە بە خۆشویستنی حیکمەت هاتووە).

(نالی) نییەتی سیحری بەیان، حیکمەتی شیعرە
ئەمما نییەتی قووەتی دڵ قودرەتی ئینشا

نالی شیعری نووسیوە، بەڵام لەبەر ئەوەی شیعرەکانی لە ئاست و پلەیەکی ئاوا تەواو و پتەو دان زۆر جار بابەت و وێنەی شیعری وای وورووژاندووە و هێناوەتە ناوەوە چ ڕاستەوخۆ یا لابەلا بە لایەنە جۆراو جۆرەکانی

فەلسەفە گرێ دراون. دەڵێن فەلسەفە (دایکی هەموو زانست و زانینەکانە) هەر بۆیە پاش ئەو هەموو خوێندن و گەڕان و دەورکردنەوە، نالی نەیتوانیوە خۆی لەو مەیدانە ببوێرێ و دووره پەرێز بوەستێ، ئەو بە دەیان ساڵ لە حوجرەی مزگەوت و خانەقاکان خەریکی خوێندن و دەرس وتنەوە بووە، لە شیعرەکانی ڕا دیارە چ زاناو ڕۆشنفکرێکی گەورەی سەردەمی خۆی بووە، بەو شۆڕشەی بەرپای کرد لە نێو دنیای شیعری کوردی و دەست پێشخەرییەکەی بلیمەتی نالی دەردەکەوێ. بە هێماو ئیشارەو ئیقتیباسەکانی نێو دێڕەکانی دیارە لە زانستەکانی ئایینی ئیسلام و بابەتە وردو دژوارەکانی نێو قورئانی پیرۆزی بە چاکی دەور کردۆتەوەو زۆر باش ئاگادار و شارەزا بووە. لای هەمووانیش ڕوون و ئاشکرایە کە (قورئان کتێبێکی فەلسەفی)(١) نییە، بەڵام ئەویش چ وەکو کتێبێکی ئاسمانی، یا وەک دەستوورنامەیەک کە لێوڕێژە لە هەموو یاساکانی ژیان و پرۆگرامێکە بۆ ڕێکخستنی، بۆیە دەبینین قورئانیش زۆر لە (ڕەگەزەکانی فەلسەفی لە خۆ گرتووە، یا بە لایەنی کەم هەندێ فەرموودەی پێشکەش کردووین کە بابەت و کەرەسەن بۆ سەرنج و تێڕامان، لەوانەی پەیوەندارن بە خواو خەڵق و گەردوون و مرۆڤ و چارەنووس و ڕێکخستنی کۆمەڵ)(٢) نموونە لە قورئاندا زۆرە و ئێمە تەنیا دوویان پێش چاو دەخەین: (او لم ينظروا في ملكوت السموات والارض وما خلق الله من شيء وان عسى ان يكون قد اقترب اجلهم فبأي حديث بعده يؤمنون) (٣) واتە: (ئاخۆ ئەوان لە دام و دەزگای پڕ شکۆی عاسمانەکان و زەمین و هەرچی خوا دروستی کردوون، ڕانەماون؟ و پێش دەچێ بەم نزیکانە بە ئاکامی مەرگ بگەن. دیسان لە پاش ئەم قورعانە بە کام قسە بڕوا دەکەن) (٤) لە شوێنێکی تریشدا خوای گەورە دەفەرموێ : (الذين يذكرون الله قياما وقعودا وعلى جنوبهم ويتفكرون في خلق السموات والارض ربنا ما خلقت هذا باطلا سبحانك فقنا عذاب النار) (٥) واتە (ئەوانەی – چ بە وێستاوی و چ لە جێوە، بە دانیشتن، چ لەسەر تەنیشت ڕادەزێن – هەر یادی خودا دەکەن و لە سازدانی ئەم عاسمانان و زەمینە ڕادەمێنن، دەڵێن: ئەی پەروەرندەمان! تۆ ئەم دەزگایەت بە فیڕۆ ساز نەداوە، پاکی و بێ عەیبی بۆ تۆیە: هەر بۆ خۆشت لە ئازاری بە ئاگرمان بپارێزە)(٦).

بنوارە بوونی ئەووەڵت و چوونی ئاخیرت
هاتی چ ڕووت و قووت و هەڵاتی چ لووس و پووس

ئەگەر نالی وەک خوێندنی حوجرە زانستەکانی ئیسلامی هەزم کردبێ، بە تایبەتیش زانستەکانی کەلام و زانستی لۆژیک، دیارە لە دەرگاکانی فەلسەفەشی داوە. ئێمە لە قورسی و ئاڵۆزی و تێنگەیشتنی زۆر لە دێڕە شیعرەکان و نەگەیشتن بە واتاکانی و پەی پێ نەبردنیان، کە تا ئێستاش وەکو تەلیسمێکی نەشکاو و پێچراو ماونەتەوە بۆ ڕۆشنبیری فەلسەفی نالی دەگەڕێنینەوە:

تۆزی ئایینەی سکەندەر وا بەدەم باوە وەلێ(*)
گەردی دامانی غەریبانە بلووری جامی جەم

شیعرەکانی بە دەیان بوخچەی ڕەنگاوڕەنگی نەکراوە لەو جۆرە نموونەیان تێدایە. نالی بەخششێکی گەورەی پێشکەش بە کورد و دنیا کردووە، بە داهێنان و ئەفراندنەکانی نازناوی ئوستادی پێدراوە، ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە زۆر باش ئاگادار و شارەزای شیعر و شیعرستان و وەکو شاعیرێکیش مافی تەواوی خۆی داوەتێ، جا ئەگەر ئێمە پرسیارێک بورووژێنین بە تایبەتیش بۆ ئەم شوێنە بە زیادەڕۆیی یا بە خەیاڵ پڵاوی نازانین: دەبێ نالی ئاگاداری کتێبەکەی ئەرستۆ هونەری شیعر (پیۆتیکا) نەبووبێت لە ڕێی وەرگێڕانەکەی؟ کە ئەبی بەشر مەتی کوڕی یونس لە سریانییەوە وەریگێڕاوە بۆ عەرەبی(٧). یا هەر هیچ نەبێت ئاگاداری کورتکراوە جۆراو جۆرەکانی ئەو کتێبە بە نرخە نەبووە؟ کە زاناو فەیلەسووفە گەورەکانی وەک فارابی، ئیبن سینا، کیندی، ئیبن ڕوشد و هی تریش کورتکراوەکانیان بە ناونیشانی هەمەڕەنگ و بە زمانی عەرەبی بڵاوکردۆتەوە. بەرهەم و کارەکانی ئەو زانایانەش ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای دنیای ئیسلام و دەرەوەشیان بڕیوە و نووسینەکانیان لای زانا و خوێندەواران باس و گفتوگۆیان زۆر لەسەر کراوە. (ئەدەبی فەلسەفی، سیماو نیشانەی جۆرێکی ئەدەبە، نەک وەکو ڕەگەزێکی تازەی ئەدەب. هەندێ ئەدەبی مەزن و نەمر لەو جۆرە سیماو تایبەتییانە بە خۆ دەگرن و هەیانە)(٨). غەزەل و قەسیدەکانی نالیش وەکو دەقی مەزن و سەبکی گران تاک و بێ هاوتان، لە دەرگا گەورەکانی دنیای نەمری و جاویدانیشیان داوە.

ئەی دڵ خەراجی حاسیلی زوڵمەتی بەحر و بەڕ
میراتی ئیعتیبارە لە فەرزەندی فەیلەقووس

ئەگەر نالی ناوی یەکێکی وەکو باوکی ئەسکەندەری مەکدۆنی هێنابی (فەیلەقووس) لە شیعرەکانیدا بەکاری

بردبێ، ناکرێ ئاگاداری ناو و بەرهەم و ناوبانگی کەسانێکی وەکو سوقرات و ئەفلاتوون و بە تایبەتیش ئەرستۆ نەبووبێت. ئێمە وای بۆ دەچین کە وشە یا ناوی (فەیلەقووس) کە وەک دەڵێن ناوی باوکی ئەسکەندەرە، لە پاڵ ئەمەش دیارە نالی واتا فەرهەنگییەکەی یا گۆتە میللییەکەشی مەبەست بوو بێت، کە ئەویش بە هەردوو باری وشەیەکی سووک و بێ سومعەی لێ بەدەست دێت، کە ئەمەش دیارە پلارو تەعلیقێکە بۆ کەسێک کە ئێمە نازانین ئەو کەسە کێیە. یا لەبەر کاریگەری ئایینی ئیسلام وەلانانی هەندێ بیروباوەڕی ڕۆژئاواشی لێ دەفامرێتەوە.

پەیوەندی و لێک ئالانی شیعرو فەلسەفە پەیوەندییەکی زۆر کۆن و لەمێژینەیە: باس و نووسین و کتێبی زۆری لەسەر نووسراوە. (کاری فەلسەفە تێڕامانی بوونەوەرەکانە و لەوە زیاتر هیچ شتێکی تر نییە) (٩) وردکردنەوەی ئەو ڕایە دەمانگەیەنێتە ئەو ئەنجامەی بڵێین سەرچاوە و کەرەسەکانی شیعر و فەلسەفە یەک شتن، چونکە ئەم گۆتەیە لەگەڵ زۆر بنەماو ڕەگەزەکانی شیعر یەکدەگرنەوە (لە ڕاستییەکان دوور ناکەوینەوە ئەگەر بڵێین ئەو بابەتانەی لە باری کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتیدان لە ئەدەب و فەلسەفە یەک شتن، کە بە دوو زمان و دوو بەرنامە یا ڕێبازی لە یەک جیا دەردەبڕین)(١٠) ئەو شیعرانەی نالی کە باس لە عیشق و عاشقان دەکات، یا ئەوانەی لە خەمی ئەم و ئەوەوە نووسراون، یا ئەوانەی بیروڕای دژیەک و ئەفسانەیی دەردەبڕن لە ژێر یەک چەتر کۆ دەکرێنەوە (وەک نموونە مردن وەربگرە کە بابەتی شاعیرو فەیلەسووفە، ناوەڕۆکی قەسیدەیە و هەست و ورووژاندنی دیاری کراوت بۆ دەگوزێتەوە، هەمان شت بابەتی باسی فەلسەفییە، کە بە سەر کێشەکانی کاتی و دوورەپەرێز و نادیارەکان پاز دەدات و بۆ ڕەگوریشە و ناخەکان دەگەڕێتەوە، لەو کێشانەش نموونە زۆرە، وەک نەمری مرۆڤ، خۆشی و ناخۆشی، چاکەو خراپە، لە زۆر لە ڕووداوەکانی کەسی و کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتی لە کۆنەوە بگرە و تا ئێستاشی لەگەڵدا بێت بە بەردەوامی خەمێکی هاوبەشە لە نێوان ئەدەب و فەلسەفە) (١١) نموونەش لەو بارەیەوە یەکجار زۆرە.

حەرەکاتم سەکەنات و سەکەناتم حەرەکات
چوستە سستی، قەوییە زیعف و سەریعە کەسەلم

نالی لەو دێڕە بە (دە) وشە (شەش) دژیەکی دروست کردووە، سەرەتا بە پاش و پێش کردنی هەردوو لەتی نیوە دێڕی یەکەم سێ دژیەکی لێ دروست کردووە (حەرەکات X سەکەنات)، (سەکەنات X حەرەکات)، (حەرەکاتم سەکەناتە X سەکەناتم حەرەکاتە) بەرامبەر بە هەر سێ دژیەکەکانی نیوە دێڕی دووەم دەوەستن. بۆ ئەوانەی لە دژیەکی سێیەمی نیوەی یەکەم غافڵ و ناشارەزان، نالی هاتووە دوو دژیەکی عەرەبی هێناوە لەنیوەی یەکەم و دووی تری عەرەبی لە نیوەی دووەمی هێناوە و بەرامبەر یەکتری داناون، بە دژیەکە کوردییەکە (چوستە سستی) لەنگەری پێگرتوون و چەسپاو و وەستاوی کردوون. لەو دێڕە هەر وشە ڕێز نەکراوە بۆ ئەوەی دژیەکی سادەو سانا دروست بێت، واتا و وێنەو ڕیتم و هەڵبژاردنی وشەو کەرەسەکانی تر نەمری بە دێڕە شیعر دەبەخشن نەک کەڵەکە کردن و ڕیزکردنی وشە (دژیەک تەنیا دوو وشەی دژ بەیەک نین وەک مردن و ژین، ئەو دژ یەکانە هیچ نرخ و بەهایەکیان نییە تا ئەو ئەندازەی لە ناوەوە هەموو شێوەو ڕەوشەکان دەورووژێنن و هەستەکان دەوڵەمەند، کە بە شێوەیەکی گشتی لە هەڵوێستەکانا پێکدەگەن) (١٢).

زاراوە فەلسەفییەکان

لەو وشە و زاراوانەی نالی وەکو کەرەسەی شیعر بەکاری هێناوە بە سەدان لەو وشە و زاراوانە لە فەرهەنگەکانی فەلسەفەش تۆمار کراون کە تایبەتن بەو بوارە. زۆربەی ئەو وشە و زاراوانە لای نالی دوور لەو مەیدانەش بەکار هاتوون، هەر بۆیە ئێمە ئەو زاراوانە وەردەگرین کە بیری فەلسەفی نالی دەردەخەن، یا نزیکن لەو بابەتە. شیعرەکانی نالی تەنیا کۆکردنەوەو تێکەڵکردنی وشە و کێش و سەروا نییە، ئەو شیعری زیندووی نووسیوە کە خوێن لە دەمارەکانیان دەگەڕێ و بە مانا فراوانەکەی دنیاو ژیانی نموونەییمان پێ دەبەخشێ، هەوڵی داوە گرێ کوێرەکانی مرۆ بکاتەوەو غەم و ئازارو ئەشکەنجەکان لە ناو گیان و لەسەر شان بڕەوێنێتەوە. ئەگەر قووڵی و گشتگیری دوو تایبەتمەندی زەق و کاریگەری فەلسەفە بن، دەبێ شیعرەکانی نالی بای چەند لەو دنیایە نزیک بێت کە ئەوانیش لێوڕێژن لە قووڵی و گشتگیری. وشە و زاراوە فەلسەفییەکان بە دوو سەرچاوەی زمانی عەرەبی(١٣) و یەکێکی زمانی فارسی(١٤) بەرامبەر کراون، فەرهەنگی شیعری نالی وەک زمان دەوڵەمەندو ڕەنگاوڕەنگ و فرە چەشنە، هەر بۆیە بناغەو یەکەم سەرچاوەیە بۆ ئەو قوتابخانەیەی کە هەر لە سەر دەستی خۆی دامەزراوەو پەرەی پێدراوە و سەرکەوتووانەش بەردەوام بووە و لە دەرەوەی سلێمانیش

لق و پۆپی لێبۆتەوە. قسەکەی ئەرستۆش زۆر ڕاست بوو کە گوتی: (شیعر تەنیا ئەو هونەرە نییە کە زۆر چڕ کرابێتەوەو بەس، بەڵکو لە پاڵ ئەویشدا هونەرێکی پڕ فەلسەفەیە) (١٥). لەبەر کاریگەری بابەتە فەلسەفییەکان و گرنگییان، نالی ڕووبەڕوویان بۆتەوەو نەیویستووە بە پشت تێکردنێک کەلەنێک یا بۆشاییەک بکەوێتە ناو دیوانەکەی. لەبەر درێژدادڕی بە تەنیا زاراوەکان تۆمار ناکەین و لە ناو دێڕەکان لێکیان دەدەینەوە.

لە کن ئەو جەوهەرە فەردە لە هەیوولا نییە باس
لە حیکەم پەروەری یی بووعەلی سینا نییە باس

نالی لەو دێڕە ئەو زاراوە فەلسەفیانەی بەکارهێناوە:

جەوهەر، فەرد، جەوهەری فەرد، هەیوولا، باس، حیکەم. لەگەڵ ناوهێنانی بوو عەلی سینا (١٦)، کە یەکێکە لە فەیلەسووفە بەناوبانگەکانی ئیسلام.

جەوهەر: چ وەک وشە یا زاراوە لە هەموو فەرهەنگەکان هاتووەو لێکدراوەتەوە، ئێمە چەند لایەنێکی وەردەگرین، واتە: (نەژادو بنیاتی شتەکان و ماددەکەی) (١٧). یا (بوونێکی وەستاو و لە خۆوە) (١٨).

فەرد: (تاق، تەنیا، بێ وێنە، بێ هاوتا) (١٩).

جەوهەری فەرد: (گەوهەرێکە، نە بە کارو نە بە هێز پارچە ناکرێ) (٢٠).

هەیوولا: (هەیوولا: مادە و توخم و سروشتە) یا (ئەو تەنانەی هەڵگری وێنەکانی خۆیانن) یا (هەموو تەنێک لە هەیوولا و وێنە پێکدێت) (٢١).

باس: لە زمان (تێڕامان و گەڕان)ە بەدوای شت. وەکو زاراوەش: سەلماندنی ڕێژەکانی نێگەتیڤ و پۆزەتیڤە لە نێوان دوو شت...) (٢٢).

حیکەم: کۆی حیکمەتە (زانستێکە لە ڕاست و دروستی شتەکان دەکۆڵێتەوە، بەو شێوەیەی کە لە بووندا هەن، بەو هێز و توانایەی ئادەمیزاد هەیەتی) (٢٣). ئەو شیعرە حەفت دێڕە، دەنگی - ئا - یا ئەلف سەرواکەی پێک هێناوە و (موڕەددەف)ە، واتە پاش سەروای هەیە کە (نییە باس)ە و هەشت جار بە یەک واتا دووبارە کراوەتەوە، کە ئەمەش کاری سەرەکی پاش سەروایە کە بە جۆرێک لەنگەری پێگرتووە ڕێک وەستاوی کردووە. ئەو شیعرە لە شیعرە گران و نەکراوەکانی نالییە، هەر بۆیە لێکۆڵەرەوانی نالی (دیوان) ناحەق نین ئەگەر لێکدانەوەکانیان لاواز بێت یا بۆی نەچووبن و پەلەیی پێوە دیار بێت. (مێژووی مردنی بوو عەلی سینا لە نالی (دیوان) و ل ٢٣٤ جێگۆڕکێیان پێکراوە (١٠٣٧ کراوە بە ١٠٧٣).

نییە باس وەک پاش سەروایەک کلیلێکەو دەرگا داخراوەکانمان بۆ دەکاتەوە نییە باس لەو شیعرە بە واتای پێویست بە باسکردن ناکا یا شایانی باسکردن نییە و ...... تاد هاتووە. لەو دەقە بە ئاشکرا بیروباوەڕی فەلسەفی و سۆفیگەری و ئایینی و ڕۆشنفکری نالی تیشک دەهاوێژن.

دەقی گران و ڕەسەن، ئەوانەی گومرگی خۆیان داوەو بە ئەفراندن گەیشتوون و هەنگاو بەرەو نەمری دەنێن، وەکو دەقێکی زیندوو لە مێژوو دادەبڕێ، واتە بۆ هەر نەوەو سەردەمێک خێتابێکی تری بۆی دەبێ و خوێندنەوەیەکی تر دەهێنێتە ئاراوە، وەکو سەرچاوەیەکی لە بن نەهاتوو بە بەردەوامی چێژ و خۆشی و ژیانی لە بەر دەڕوا. لەو دێڕە ئاشکرا دیارە نالی خۆی لە بابەتێکی گرنگی فەلسەفە داوە، بەوەی هەیوولا و بوو عەلی سینا ڕەت دەکاتەوە، ئەوە نییە دەڵێ: ئەمانە هەر شایەنی ئەوە نین باس بکرێن هەیوولای چی و ئەو قسانەی لەمەڕ حیکمەت پەروەری بوو عەلیش کراون لەو ئاست و پلەیەدا نین. ئینجا لێرە پرسیارێکی زۆر سادەو ئاسایی خۆی دێنێتە پێشەوە: بۆچی نالی ناوی هەیوولا و بووعەلی هێناوەو هەردووکیانیشی وەلا ناوەو ڕەتیان دەکاتەوە؟ دەبێ هۆ و هۆکاری ئەو هەڵوێستەی چی بووبێ؟ دەبێ نالی نا شارەزاو ساویلکانە ئەو بابەتەی ورووژاندبێ، لە سەر چ زەمینەیەک وەستاوە بۆ دەربڕینی ئەو بیروڕایە، ئەو بەڵگانە چین کە لەبەر دەستیدا بوون. زۆر لە زاناو فەیلەسووفە موسڵمانەکان بیرو بۆچوون و ڕاو لێکدانەوەکانی زاناو فەیلەسووفە کۆن و تازەکانیان بە دڵ نییە و هەندێکیان یا سەرتاپایان ڕەت کردۆتەوە و ئەوانیش لێکدانەوەی تازەی خۆیان هەیە و زیاتر لەگەڵ بیروباوەڕ و ناوەڕۆکی ئایینی پیرۆزی ئیسلام کۆکن. ئێمە زۆر بە کورتی خاڵە گرنگەکانی ئەو ڕەتکردنانەوە پێش چاو دەخەین، بۆ ئەوەی سەرە بابەتەکانمان بۆ لێک گرێ بدەن و لە کرۆکی بابەتەکەمان نزیک ببینەوە. زۆرن ئەوانەی بە کتێب و نووسین یا بە دیالۆگ و گفتوگۆی بەرامبەر بە یەک لەو بابەتە چڕو دژوارو پڕ گرێیە دواون. ئەوانەی خوارەوە چەند نموونەیەکن:

١- غەزالی (ئەبو حامید محەمەد) (٢٤)، یەکێکە لە زانا گەورەکانی ئیسلام، دانراو و کتێبی زۆری لە بابەتەکانی فەلسەفە، سۆفیگەری، خووڕەوشت، کۆمەڵناسی و ... نووسیوە، ئیمامی غەزالی شیعریشی چریوە. هەر بۆ خۆی زانستەکانی فەلسەفەی خوێندووە،

(دوو ساڵ خەریکی خوێندنەوەی دانراوەکانی فارابی و ئیبن سینا و ئیخوانوسسەفا بووەو ساڵێکیش لێیان ورد بۆتەوەو بیری لێکردوونەتەوە) (٢٥). لەو سەردەمانە بوو کە شاری بەغدا لە کێشە و ململانێیەکی بێ پسانەوە دابوو لە نێوان دوو سەنگەری دژ بە یەک کە بەرامبەر بە یەک لە گفتوگۆ و چاو سوورکردنەوە دابوون، لە لایەک (زانایانی ئایینی ئیسلام و لە لاکەی تر ڕابەرو نوێنەرانی فەلسەفەی دەهری و هۆشەکی و ماددییەکان) (٢٦). لای غەزالی زۆربەی زۆری فەیلەسووفەکان کافر و گومڕاهن بە تایبەتیش فارابی و ئیبن سینا، چەندین خاڵی لەبەر دەستەو بە سێ لەو خاڵانە هەموو ڕاو بۆچوون و لێکدانەوەکانیان ڕەت دەکاتەوە، چونکە لەگەڵ بیروباوەڕو ناوەڕۆکی ئایینی ئیسلام و قورئان کورتیان هێناوە و ناگونجێن، ئەوان دەڵێن: (لەش و تەن حەشر ناکرێن، زانستی خوا بە شتە تەواو و سەرەکی و گەورەکان «کوللیات» پەیوەنداره نەک پارچەو بچووکەکان، دنیا کۆن و ئەزەلییە) (٢٧). ئەوەی ئێمەش گەرەکمانە ئەوەیە: زانایەکی مەزنی وەکو ئیمامی غەزالی کە بە یەکێک لە زاناو خواناسە گەورەکانی سەدەی پێنجەمی کۆچی دانراوە، لەوانە بووە خەڵک و خوێندەوارو ڕۆشنبیرو زاناکان تەماشای زارو نووسینەکانیان کردووەو گوێیان بۆ شل کردووە، حسێبی تایبەتییان بۆ کردووە. ئەگەر بڵێ ئەو شتە بڤەیە یا نا تەواوە یا حەرامە، قسەکان وەرگیراون و ئیشی پێکراوە. ئەو کتێبانەی بۆ فەلسەفە یا دژی نووسیوە لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای دنیای ئیسلام و دەرەوەشی کاریگەری خۆی هەبووەو سنووری بۆ هەندێ لایەنی ڕۆشنبیری و کولتووری نەخشە کێشاوە.

کتێب و نووسینەکانی غەزالیش لە کوردستان لە حوجرەو کۆڕ و کۆبوونەوەکان لە لایەن مەلاو زاناو خوێندەوارەکان باس و گفتوگۆیان لە سەر کراوە.

٢- ڕازی (فەخرەددین، محەمەدی کوڕی عومەر)ە(٢٨)، یەکێکە لە زانا هەرە گەورەکانی سەدەی شەشی کۆچی بە دەیان کتێب و نامە و نووسراوی لە پاش بە جێ ماوەکە ڕاستەوخۆ بە لایەنە جۆراو جۆرەکانی ڕۆشنبیری ئایینی و سەردەم پەیوەندار بوونە، ناو و ناوبانگی ئەم سەرو ئەو سەری دنیای ئیسلامەتی داگرتووە و بە تایبەتیش لە ناو کوردەواری خۆمان کە ناوی لە چیرۆکێک لە چیرۆکەکانی (مەولوودی پێغەمبەر) هاتووە. دیارە ئەویش بەرهەم و کتێبە فەلسەفییەکانی بووعەلی سینای خوێندۆتەوەو دیارە باشیش تێیان گەیشتووە بۆیە نەیتوانیوە خۆی بێ دەنگ بکات لە ئاستیاندا بۆیە بەرپەرچی ڕا و بۆچوونەکانی داوەتەوە. ڕازی لەو نووسینانەی زۆر بە ئاشکرا ناوی بوو عەلی سینا دێنێ و ڕاکانیشی ڕەت دەکاتەوە. ڕازی لە کتێب و نووسینەکانی دژی زۆر بابەت و زانیاری زانستی و فەلسەفی بووعەلی سینا وەستاوە، پێی وابووە بیروڕاو زانیارییەکان یا هەڵەن، یا ئەوەتە لەگەڵ بیروباوەڕی ئایینی ئیسلام ناگونجێن، چونکە ئەو زانیارییە فەلسەفییانەی بوو عەلی هێناویەتە ناوەوە سەرچاوەکەی فەیلەسووفەکانی گریکە و لاسایی و کاریگەری ئەوانیش زۆر بە ئاشکرا لە نووسینەکانی ڕەنگیان داوەتەوە، هۆ و هۆکاری زۆر هەن بۆ ئەوەی بێن بە خاڵی گرنگ و جیاوازی و تایبەتمەندی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا نیشان بدەن، لەو کێشانەی پەیوەندییان بە بوون و ژیان و خەمەکانی دوارۆژەوە هەیە، بەڵام ئێمە ئەو بابەتە لەو شوێنە بە زیاد دەزانین و هەر ئەوەندە دەڵێین کە ئەو جیاوازی و تایبەتمەندییانەن کە زۆر لەو زانیارییانەی ڕۆژئاوا لەگەڵ گیان و ڕێبازی ئایینی ئیسلام ناگونجێن و دژی یەک دەوەستن. زۆر بە کورتی هەندێ سەرە قەڵەم تۆمار دەکەین لەوانەی ڕازی لە سەر نووسینەکانی بووعەلی سینای نووسیون و لەگەڵیانا کۆک نییە (فەخرەددینی ڕازی لەگەڵ حەد و سنوورەکەی شێخ نییە کە بۆ پێزانینی داناوە)(٢٩) واتە: (ئیدراک). وەک پێشتر روون کرایەوە (شێخوررەئیس) نازناوی بووعەلییە. هەر لەو سەرچاوەو بۆ زۆر بابەت و لایەنی ڕۆشنبیری و فەلسەفی ئاماژە بە ڕا و بۆچوونەکانی بووعەلی کراوە لەگەڵ دژە ڕاکانی ڕازی و ئەوانی تر.

تەنیا ئیشارەو هێما بە سەرە بابەت و لاپەڕەکان دەکەین: ئەو ئەنجامانەی وەکو (بەڵگە بۆ سەلماندنی ئەندێشە) هێناویەتە ناوەوە (ل٤٤)، زۆر لە لێکۆڵەرەکان ئەو ڕایەی بووعەلی ڕەت دەکەنەوە لەوانە (فەخری ڕازی و تووسی) بۆ (هێزی وڕێنەی پێزانینی واتاش) ڕازی و ئیبن ڕوشد دژی ئەو ڕایەی بووعەلی وەستاون (ل٥١). هەروەها بۆ (هێزی هەستی دەروون)(ل٦٣). لەمەڕ بۆشاییەکانیش دیارە ڕازی بە ئەنجامی تر گەیشتووە و هەڵەکان لەو ڕووەوە دەستنیشان دەکات(٣٠)، بەڵام ئەوەی زۆر گرنگە (فەخرەددینی ڕازی وەک تیۆری هەڵڕژان (فیض)ی قەبووڵ نەبووە، تیۆرەکەی تریش کە هەر هی ئیبن سینایە لە زانستی خواوەندی ئەویشی پێی قەبووڵ نەبووە) (٣١)و دژیشی وەستاوە، کە ئەمە ئەو تیۆرەیە باس لە زانستی خوا دەکاو دەڵێ ئاگاداری شتە بچووک و پارچە کراوەکان نییە، خوا تەنیا ئاگاداری بابەتە سەرەکی و تەواوەکانە.

٣- ئیبن خەلدوون (عەبدورەحمان، ئەبو زەید) (٣٢)، نووسەرو ڕۆشنفکرێکی گەورەیە، پێنج سەدە زیاترە ناو و ناوبانگی لە دنیای ئیسلام و دواتر دەرەوەی پەرتوبڵاو بۆتەوە، نووسینەکانی خوێندراونەتەوەو بە تایبەتیش (موقەددیمە)کەی لای خوێندەواران گرنگییەکی تایبەتی پێدراوە. ئیبن خەلدوونیش وەک غەزالی و ڕازی لەگەڵ زۆر لە بیرو بۆچوونە فەلسەفییەکان نییەو ناوی هەندێکیشیانی هێناوە و بە خراپە باسیان دەکاو گلەیی لە بیرو بۆچوون و لێکدانەوەکانیان هەیە لە (بەشی بەتاڵ کردنی فەلسەفە و خراپەی ڕێڕەوانی) (٣٣)، لە پێنج لاپەڕە کەمتر، سێ جار ناوی بووعەلی سینای هێناوە و دژی بیرو بۆچوونەکانی وەستاوە (هەندێ لە ڕێڕەوانی زانست، ئەوانەی خودا گومڕاهی کردوون ئەو ڕێبازەیان وەرگرتووەو دەمەتەقەی زۆریشیان لە سەر کردووە، کۆکیش نەبوون، یا جیاواز بیریان لەو کێشانە دەکردەوە کە لق و پۆپ و بەشی لێ ببۆوە، لە هەمووان بە ناوبانگتر ((ئەبوو نەسری فارابی)) کە لە سەدەی چواری کۆچی و سەردەمی سەیفوددەولە ژیاوەو ((ئەبوو عەلی ئیبن سینا))ی سەدەی پێنجی کۆچی و سەردەمی نیزامولمولکی بەنی بووەیهی کە لە ئەسفەهان بووەو چەند کەسێکی تریش) (٣٤). هەر دوا بە دوای ئەم قسانە دەڵێ: (بزانە ئەو ڕاو بۆچوونانەی ئەوان بۆی چوون لە هەموو ڕوویێکەوە بێ کەڵک و بەتاڵن). ئیبن خەلدوونیش زۆر لەو خاڵانەی تۆمار کردووە کە لەگەڵ لێکدانەوەو بۆچوونەکانی خۆی ناگونجێن، بە تایبەتیش ئەوانەی بە زانستەکانی خواوەند و دواوەی سروشت، یا ئەو بابەتانەی بە ڕەوحانییەت و دواوەی هەستەکان پەیوەندارن. دوو بارە گلەیی زۆر لەوە دەکا کە ئەوان هەموو شتەکان دەدەنە پاڵ هۆشی یەکەم و بە ئەوی دەبەستنەوە.

قسەو سەرچاوەی نووسین بۆ ئەو کێشەو دیاردە ئاڵۆزانەی بیرو زانست و فەلسەفە یەکجار زۆر و بەبڕشتە، بەڵام ئێمە بەو هەندە نووسینە وازدێنین کە هەندێ نموونەی نووسینی سێ کەڵە زانای سێ سەردەمی جیامان هێنایەوە، هەر بۆ ئەوەی بزانین کە یەکێکی وەکو بووعەلی سینا ئەگەر مرید و شاگرد و خوێنەری خۆشی هەبووبێت، زاناو فەیلەسووف و ڕۆشنبیرێکی زۆریش دژی نووسینەکانی وەستاون و ئەوانیش بە نووسین، بە کتێب وەڵام و بەرپەرچیان داوەتەوە، کە وای بۆ دەچین ئەو نووسین و کتێبانە بە لایەنی کەم ئەم سەرو ئەو سەری سەر زەمینی ئیسلامیان کردووە. پاش هەموو ئەمانە، ئایا ئێمە ناتوانین ئەم سەرە داوانە پێکەوە ببەستین؟ ئایا ئەم دێڕەی نالی و ئەو بابەتانەی باس کران لە یەک سەرچاوەوە سەریان هەڵنەداوە؟ ئەگەر جارێکی تر سەیری هەمان دێڕە شیعرەکەی نالی بکەینەوە دەبینین ئەویش زۆر لایەنی بیرو بۆچوونەکانی بووعەلی وەکو ئەوان ڕەت دەکاتەوەو ناویشی هێناوە، لەگەڵ غەزالی و ڕازی و ئیبن خەلدوون و ئەوانی تر لە یەک سەنگەردایە دژی بەرەی بووعەلی. ئەوەی پێویست و گرنگە ئەو سەرەداو یا تاڵە ئاوریشمانە و پێکەوە بەستنیان زیاتر بە ژیان و ڕۆشنبیری و لایەنە تاریکەکانی ژیانی نالیمان ئاشناتر دەکاو هەندێ گرێمان بۆ دەکاتەوەو بەربەستەکان هەڵدەوەشێنێتەوە. بەدواداچوون و دۆزینەوەی ئەم سەرەداو و پەیوەندییانە دەمانگەیێنێتە ئەو ئەنجامەی کە بڵێین بە ڕاستی شیعرەکانی نالی پێویستییان بە نەفەسی درێژو لێکدانەوەی وردو سەرچاوەی زۆر و پوخت هەیە، بەو هۆکارانە دەتوانین لە نالی نزیک ببینەوەو ناسین و ئاشنایەتیمان بەهێزتر بێت. پاش ئەو هەموو لێکدانەوانە تەماشا دەکەین گەوهەرێک لە پەنا ئەو دێڕە خۆی حەشارداوەو دەیەوێ لە پێش چاوان خۆی بزرو شاراوە بکا. یەکێک لەو سیفات و تایبەتمەندییانەی دێڕی شیعری نالی کە مەزنی و پێشەنگییان پێوە دیارە و لە شاعیری تری جیا دەکاتەوە، بە خۆگرتنی واتای زۆر و دژە واتایە. کە لە نووسینێکی تریش ئیشارەو هێمای بۆ کراوەو بە نموونەی شیعرییەوە ئەو لایەنە ڕوون کراوەتەوە(٣٥).

نالی لەو دێڕەدا ڕێک و ڕاست دوو دژە واتای پێکەوە کۆکردۆتەوە، وەک خۆی گۆتەنی:

نەزمی (نالی) میسلی ئاوە ئایینەی ژەنگی نییە
دوو ڕووە بۆ سەیری خاتر یەک خەفی، یەک ئاشکار

لەبەر ئەو دەسەڵاتە زۆرو گەورەیەی نالی لە دنیای شیعرا هەیەتی کەرەسەکان بە تایبەتیش وشەو واتا (شێوەو ناوەرۆک) لە خزمەتی مگێزی خۆیدایە، ئەوەی خۆی دەیەوێ دەبێ وا بێ، نەک کەس و یەکێکی تر. بەو پاش سەروایەی کە بۆ ئەم شیعرەی داناوە (ئوستادی) نالی ئاشکرا دەبێت. (نییە باس) خورد کەینەوە واتایەکی زۆرمان دەسگیر دەبێت: شایانی باس نییە، پێویست بە باسکردن ناکا، هەر باسی مەکە، نایەتە باسکردن و.... تاد. بە وەرگرتنی هەر یەکێک لەو مانایانە و هەڵگێڕانەوەی ڕاستەوخۆو سەربەخۆ دژە واتاکە پێش واتاکەی یەکەم دەکەوێ و نالیش دەبێ سەرلەنوێ سەنگەری خۆی بگۆزێتەوە. بەو هەڵگێڕو وەرگێڕ کردنەی مانای پاش سەرواکە، واتای دێڕەکە ڕێک

پێچەوانەی لێکدانەوەی یەکەمان دەردەچێت، کە ئەوەش هەر لە پەنجەو خامەی نالی دەوەشێتەوە. (ئەو دەمەی شیعر خۆی بە کێشەکانی نەمریی دەبەستێتەوە و لێی گیر دەبێ و دەستبەرداری نابێت، ئەو دەمانەن کە ئەگەری نەمری و جاویدانییەکەی زۆر نزیک دەبێتەوە یا تێکەڵی دەبێ، ئەگەر کێشەکان خۆیان لە شێوەیەکی شیعری رەسەن دۆزیبێتەوە) (٣٦). ئەو بەخشەی ژیان ببەخشێ و گیان بکا بە کاڵای بەژن و باڵای ئەو بابەتەی کە لە وشەو واتا دروست دەکرێن، بە دەست خستنی نەمری لەو کەرەسانە (وشە، واتا) بۆ هەموو شاعیران چۆن یەکە؟ شیعری رەسەن و نەمر لای (شاعیریکەو دەبێ خاوەن بەهرەو ئەزموونداربێ، لە دەست رەنگینی و داهێنان و ئەفراندن و لە شارەزاییش لێواو لێو بێت، بتوانێ ئەو کێشانەی وشک و برینگن، یا داماڵراون لە بەخشش و بەهاکان بگۆڕێ بە بزاوتنی هەستەکان و وروژاندن و گرژی و بەشداری کردن لە گیان و جەستەی خوێنەر و گوێگر) (٣٧). هێنانەوەی واتای دووەم بۆ پاش سەروای (نییە باس) تەنیا وەک ئەگەرێک وەرگیراوە، ئەگەرنا ئاشکرا دیارە سیاق و شێوەی شیعرەکە (لە خۆی زیاتر) بۆ لای واتای یەکەمی دەچێ.

لە دێڕی دووەم باس لە سۆفییان دەکاو دەڵێ: سۆفییەکان هاتنە مەجلیس، کامە مەجلیس یا کامە کۆڕو کۆبوونەوە؟؟ دیارە نالی باس لە مەجلیس و کۆڕی رەندو عاشقان دەکات (بەزمی رەندان)ە یا (ئاهەنگ و شایی عاشقانە).

سۆفییان هاتنە مەجلیس وەرەقی دیدە بشۆن
لە کن ئەو دێمییە ووشکانە لە دەریا نییە باس

لە نالی (دیوان) و (ل٢٣٤) سێ واتای جۆراو جۆریان بۆ وشەی (وەرەق) هێناوە، بەڕای ئێمە زۆر دوورن لە مەبەستی نالی، بۆیە پاش گەڕانێکی زۆر واتایەکی ترمان بۆی دۆزییەوە:

(الورق: الدم الذي يسقط من الجراحات علقا قطعا) (٣٨). واتە (وەرەق: ئەو خوێنەیە کە تۆپەڵ تۆپەڵ لە برینەکان دادەوەرێن).

لێکۆڵەرەکان بۆ واتای وەرەقی دیدە دەڵێن:

١- ئەو کاغەزەی ئەدرێ بە سەر دەم و چاودا بۆ شاردنەوەی، دێوجامە.

٢- وشەی (وەرەق) ئیشارەت بێ بۆ ئەو گەڵای بەهەشتەی کە ئادەم و حەووا پاش گەنم خواردن و عەورەت دەرکەوتنەکەیان لە بەهەشتا عەورەتی خۆیان پێ دائەپۆشی، کە خوا لە بەهەشتی دەرکردن، ئەویش لە سەر عەورەتیان کەوتە خوارەوە.

ئەگەر وابێ، نالی هاتووە دەم و چاوی سۆفییە ریاکارەکانی شوبهاندووە بە عەورەتی ئەوان!

٣- ئەشتوانرێ (وەرەق) بە (وەریق) بخوێنرێتەوە واتە پارەی زیو. بەم پێیە ئیشارەتێکی ناتەواوی تیا ئەبێ بۆ حیکایەتی (اصحاب الكهف).

بەخوێندنەوەو سەرنجدان لەو شیعرە دەتوانین بڵێین: نالی بە نەخشەو پلانێکی زۆر مکۆم دێڕ بە دێڕی داناوە، ئەوەتە لە دێڕی یەکەم باس لە هەیوولا و بووعەلی سینا دەکا، لە دێڕی دووەم باس لە سۆفییە ریاکارەکان دەکا، لە سێیەم کۆڕو کۆبوونەوەکان رەت دەکاتەوە، چونکە لای ئەو بە هەر شێوەیەک باس لە دنیا بکرێ گرنگ نییە، لە بەر ئەوەی ئەو هەموو دنیای نەویستووە، هەر بۆیە پەندو دەرس و عیبرەت پوولێک ناهێنێ. لە چوارەم کارەکانی واعیز بە هیچ و بێ هوودە لە قەڵەم دەدا، لە پێنجەم نالی یەخەی گەورە دەسەڵاتدارانی رۆژهەڵات و رۆژئاوای گرتووە (کەی، دارا)، (قەیسەر، ئەسکەندەر). نالی پێنج حەقایەت یا پێنج سەرو سەربردە و رووداوی درێژ، بەگۆتەیەکی زۆر کورتی واتادار کۆتایی پێ دەهێنێ کە رەنگدانەوەی بیرو بۆچوونەکانییەتی و تێڕوانینە فەلسەفییەکەی لێ ئاوەژوو دەبێتەوە، ئەویش لە دێڕی شەشەم خۆی حەشارداوە، واتە هەر کارێک بۆ باری تەعالا نەبێت بەلاش و بێ کەڵکە، باشترین نموونەش مۆمی هێناوە، جا ئەگەر بمانەوێ باس لە کارو کاریگەری مۆمیش بکەین دیارە بە چەند نامیلکە و وتار ناگەین بە ئامانج. ئەوەی پێویستی لە سەر وەستانە نالی بە دێڕێکی تەژی لە فەلسەفە دەستی بەو شیعرە کردووە، شارەزاو ئاگادار بە کاریگەری ئەو بوارە، دیارە ئەو پۆلینکردنەش وردیی نالی نیشان دەدا.

دەهـــر، دەهری:
تۆ ئەگەر هەستی لە جێ ڕاوەستی دەهری و کافریش
دێن دەڵێین بێ شک قیامەت ڕاستە هەستانی هەیە

دەهر: واتە رۆژگار و زەمانەی بێ پایان کە سەرەتاو کۆتایی نەبێت. یا (دەهر ژمارەی شتە بەردەوامەکانە، زەمان ژمارەی شتە زەمانییەکانە، ئەو دوو ژمارانەش تەنیا شتەکان دەژمێرن، واتە ژیان و جوولە) (٣٩). (دەهری) یش نیسبەتە بۆ دەهر (ئەوەی جێی سەر سوورمانە هەردوو وشەی "زەمان" و "دەهر" لە زمانا یەک واتا دەبەخشن واتە: لاوازی، نابوود بوون، لە ناوچوون) (٤٠). دەهر و دەهری دوو زاراوەی فەلسەفین

و دەهری ڕێبازێکی فەلسەفییە و فەیلەسووفەکانی گریک کە بە خاوەن تیۆری ئەتۆم بەناوبانگن لە سەر ئەو ڕێبازە بوونە (ئەبیقۆرس، لۆقریتس، دیمقریتس، ئەنبادۆقلیس) ئەمانە خاوەن بیرو باوەڕی مادیین و باوەڕیان بە خالیق و باری تەعالا نییە. لە فەرهەنگەکانیش وا هاتووە (دەهری: ئەبیقۆری) (٤١) واتە ناوی خۆیان بە خۆیان وەیە.

ئەوەی لەو دێڕە سەرنج ڕاکێشە، وشەی دەهری پێش کافر تۆمار کراوە. نالی زانیویەتی دەهری یا مولحید زۆر لە کافر خراپترە بۆیە پێشی خستووە، چونکە زۆر کەس هەیە کافرە، بەڵام باوەڕی بە بوونی خالیق و باری تەعالا هەیە. لە دەستەو دامانی نالی هاتووە (کە کافر بڕوای بە خوا نییە)(٤٢) ئێمە تۆزێک پەلەیی بەو ڕستەیە دەبینین حەتمەن بەسەر نووسەری مەسعوود محەمەد تێپەڕیوە. لە شوێنی وشەی (دەهری) لە چاپی نالی (دیوان) وشەی (دێو) تۆمار کراوە. زۆربەی زۆری لێکدانەوەکانی دەستەو دامانی نالی سەرچاوەی لە پەراوێزەکانی نالی (دیوان) وەرگرتووە، لەم دێڕە نازانم بۆ ئەگەری دووەمی وەرنەگیراوە کە هەمان شت لە پەراوێزو لاپەڕەی (٥٧٧) دەهری تۆمار کراوە.

ئیخوانوسسەفا:

ساحیبی عیلمولکیتابە موتریبی هود هود نەفەس
یا سلێمانە لە ئیخوانوسسەفا ئاسەف سەفە

یازدە وشەی واتادار و چەند ئامرازێک ئەو دێڕەیان پێکهێناوە، هیچ کام لە وشەکانیش کوردی نین. بە شێوەی ڕواڵەتی دەرەوە، ئەم دێڕە باس لە دوو بابەتی دیارو ئاشکرا دەکا.

یەکەم: ئیشارەتێکە بۆ گەشتەکەی پەپوسلێمانەو چیرۆکی حەزرەتی سلێمان و بەلقیسی شاژنی سەبەء، کە بە درێژی لە قورئانی پیرۆز باسیان کراوە.

دووەم: هاتنی ناوی ئیخوانوسسەفایە لە نیوەی دووەم. ئیخوانوسسەفا وەکو وشەیەکی لێکدراوی عەرەبی زۆر لەمێژە لە شیعرو پەخشانی عەرەبی بەکارهاتووە. شاعیرانی جاهیلی و دوای ئەو قۆناغەش لە شیعرەکانیان بەکاریان هێناوە، لەوانە ئەوسی کوڕی حەجەر، ئەبیلبەڕڕای کوڕی ڕەبعی ئەننەعەمی و...تاد.

ئەبیلبەڕڕا دەڵێ: (٤٣)

اولئک اخوان الصفا رزئتهم
وما الکف الا اصبع ثم اصبع

واتە:

ئەوانە برایانی بێگەردن و کارەساتی جەرگ بڕیان بینیوە
ناو لەپی دەست چییە مەگەر پەنجەو پەنجە نەبێت

لە پەخشانیش عەبدوڵڵای کوڕی ئەلموقەففەع لە کەلیلە و دیمنە لاپەڕە (١٧٢) ناوی ئیخوانوسسەفای هێناوە(٤٤).

پاشان هەر ئەو ناوە بووە ناوی ئەو کۆمەڵەیە یا ڕێکخراوە سیاسییە کە لە ژێر پەردەوە بە نهێنییەکی یەکجار زۆر کارەکانیان ئەنجام دەدا، دامەزران و بنکەیان لە شاری بەسرا بووە، نامەکانی ئیخوانوسسەفا وەک پرۆگرامێک بووە بۆ خۆیان، لە هەموو ڕوویەکەوە پەیڕەویان کردووە. ئێستاش وەک سەرچاوەیەکی بواری فەلسەفی، گرنگی خۆی لە دەست نەداوە. لەبەر ئەوەی ڕێکخستنەکەیان ڕێچکەیەکی فەلسەفی گرتبوو بۆیە کارە ڕێکخراوەییەکەیان زۆر تایبەتی بووە نەک گشتی. لە هەموو ئەو گرووپە سەرچاوەکان تەنیا ناوی پێنج کەسیانی تۆمارکردووە(٤٥)، کە یەکێک لەوان ناوی ئەبوسلێمان موحەممەدەو نازناوی (مەقدەسی)یە. ئەو پەنجاو دوو نامەیەی لە پاشیان بەجێماوە دیارە باس لە بوارەکانی فەلسەفە دەکەن و ویستوویانە زانستەکانی ئیسلام تێکەڵ بە فەلسەفەی گریک بکەن. بە ڕای ئێمە ناکرێ و نابێ نالی ئاگاداری نامەکانی ئەو گرووپە نەبووبێ و نەیانی خوێندبێتەوە پێش ئەوەی لەو شیعرە بەرزو نایابە ناویان بهێنێ.

بورهان:

لە نووری موعجیزەی تیغی نەما قەت زوڵمەتی شوبهەت
کە ڕووناکی شەوی میعراج و ڕۆژی بەدری بورهانە

بورهان واتە: ئەندازەو پێوانەی بێگومان و ئاشکرا. نالی بەرامبەر بە زاراوەی بورهان وشەی شوبهەتی داناوەو سیفەتی زوڵمەتیشی داوەتە پاڵ، واتە: گومانێکی تاریک و ڕەش بە بەرزو بڵندی ڕووناکی موعجیزەکانی، یا بە تیشکی ڕووناکی موعجیزەکانی بە ڕۆژ یا بە شەوی بەدر زوڵمەتەکەو بە بورهان شوبهەتەکەی ڕەواندیتەوەو لەناویانی بردووە. لە نالی (دیوان) ل٥٠٨، وشەی (تیغ)یان بە شمشێر لێکداوەتەوە، لەو دێڕە تیغ بە واتای بەرزو بڵند یا تیشکی خۆر(٤٦) زۆر

تەواو و لەبارترە لە وشەی شمشێر. نالی وشەی بەدری بە تەورییە بەکارهێناوە، واتا نزیکەکەی ڕۆژی بەدرو یەکەم ڕووبەڕوو بوونەوەی موسڵمانەکانە لەگەڵ قورەیشییە بت پەرستەکان، دوورەکەشی (مانگ لە چواردە بێ حەوجە بە ئەنگوست نییە).

زاراوەی بورهان ئەوەندە جێگیرو بەهێزە دوو ڕاستیمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، کە یەکێکیان لە تاریکی شەودا ڕووی داوە کە (میعراج)ەکەی پێغەمبەرە (د)، ئەویتریان شەڕی بەدرە کە بە نوێژی نیوەڕۆ ڕووی داوە. نالی دەیەوێ بڵێ بیرو باوەڕی موسڵمان هەر ئەوە نییە تۆ ڕووداو و شتەکان بە چاو ببینی و بەس، بەڵکو دەبێ تۆ باوەڕ بەو ڕووداو و شتانەش بێنی کە بە چاوی (سەر) نەت بینیون، کە ئەویش شەوی (میعراج)ە، هەردوو ڕووداویشی خستۆتە قاڵبی موعجیزەو بەو بورهانە ئیسپاتی کردووە و براندیتییەوە. بورهان لای ئوسوولییەکان (لێک جیاکردنەوەی ڕاست و ناڕاستە)(٤٧) واتە (حەق و باتیل)، باتیلەکە یەکجار بێهێزە (زوڵمەتی شوبهەت) بەرامبەر بە (ڕووناکی شەوی میعراج) و (ڕۆژی بەدر) کە دوو بەڵگەو دەلیلی زۆر بەهێزن.

زەمان:

غەیری زوڵفی تۆ کە ڕشتەی عومرمە
دەس لە مافیهای زەمان بڕیاووم ئەز

زەمان (ئەو ماوەیەیە کە جوولەکان دەژمێری و پارچەو بەشەکانی جێگیرو چەسپاو نین)(٤٨). لە پێش ئەم دێڕە نالی دەڵێ:

ناری سینەم گەر نەبێ غەرقم ئەمن
ئاوی چاووم گەر نەبێ سوتاووم ئەز

بە دوو ڕەگەزی ژیان و بوون (نار، ئاو) وێنەیەکی هونەری یەکجار بەرزی داهێناوە، لەو ئاستەنگ و دژواری دژایەتییە ژیانە کە ماوەو بەردەوامە، بەڵام ژیان و بەردەوامییەکە سروشتی نییە، وەک ئەوە وایە نالی منداڵدانێکی دروست کردبێت و زلفی ئەویش وەک وێڵداش بە (ئەو)ی بەستۆتەوە و بۆیە هیچ ئاگاداری بوون و بوونەوەرێک نییە و لە هەموو شتێک پچڕاوەو تەنیا بە ئەو بەستراوە، مان و بوونی بەو تاڵە مووەی زلفەکەی بەندە، کاری گەورە یا (کاری هونەری ڕاڤەی شتەکان دەکا، بەڵام بە شێوازی تایبەتی خۆی)(٤٩).

لە فەرهەنگەکانی زمانی فارسی وشەی زەمان واتای تری بەرامبەر نووسراوە، وەک مەرگ و مردن و گیان لە دەستدان. بۆگەیشتن بە واتای ڕاست و دروستی دێڕە شیعرەکانی نالی، یا نزیک بوونەوە لە واتاکان پێویستە واتای وشەکان لەبەر دەست بن و خۆمان بە یەک و دوو لێکدانەوەی دێڕی نەبەستینەوە ئەگەر وشەکان واتای تریان هەبوو، بۆ لێکدانەوەی دێڕی شیعری نالی دەبێ هەموو ئەگەرەکان وەرگرین و پاشان کاڵا جۆر بە جۆرەکان بە باڵای دێڕەکان بگرین. یەکێک لەو تایبەتییە زەقانەی شیعری بە لایەکی ئەم بابەتەوە گرێدراوە. نالی شیعرێکی هەیە شەش دێڕە یا هەشت دێڕە دەبینین هەر دێڕەو (لە ئاشێک دەکا) واتە هەر دێڕە و بابەت و چیرۆک و سەربردەی تایبەتی خۆی هەیەو هیچ پەیوەندییەکی دوورو نزیکی بە دێڕەکانی ترەوە نییە، وەک پێشتر ئاماژەمان بە غەزەلی (لەکن ئەو جەوهەرە فەردە...) ل ٦٦ کرد کە حەفت دێڕەو هەر یەکەیان دنیایەکە بۆ خۆی و هەر نالی دەزانی چی کردووە. زۆر جار نالی لەوەش تێدەپەڕێنێ بەوەی لە یەک دێڕدا هەیە هەر دوو نیوە دێڕەکان بە هیچ گرێیەک پێکەوە نەبەستراون و پەیوەندییان پێکەوە نییە.

بێ سوننەتی تەقبیلی دەمت عاتیلە ڕۆژووم
بێ حەزرەتی میحرابی بڕۆت عاتیلە نوێژم

یان:

زوڵفەینی بە خەم مارو بە حەلقەن وەکو عەقرەب
شیعری لەفف و نەشرن چ موشەووەش چ مورەتتەب

ئیسپات، خەت و خاڵ، نوقتە:

ئیسپاتی خەت و خاڵە بە سەد دیدەیی گریان
ناچێتەوە ئەم نوقتە لە نێو دیدەیی تەڕدا

لەو دێڕەش کۆمەڵە زاراوەیەکی فەلسەفی بەکارهێنراوە. لێکۆڵەرەکان نووسیویانە: (وێنەی باڵای یار کە وەک خەطی جەوهەری لای فەیلەسووفەکان وایە لەگەڵ وێنەی دەمی کە وەک جەوهەری فەردە)(٥٠). وشەو زاراوەکان لای نالی لەو دێڕە دوو سەرەیە، وەک کەرەسەیەک لە خزمەتی وێنە شیعرییەکە دایە، لەگەڵ لە بیرنەکردنی لایەنە فەلسەفییەکەی. سەرتاپای

خۆشەویستەکەی نالی بۆتە بەشێکی دیاری ڕوخساری (خەت و خاڵ) بۆ جارێکی تر چڕی دەکاتەوە، هەمووی دەبێتە نوقتەیەک لەنێو بیلبیلەی چاوی حەشار دەدا، لە هێزو بەرگریش نەکەوتووە، ئەوەتە بە (سەد) شووشتن و فرمێسکی گریان (ناچێتەوە) واتە سپی نابێتەوەو شوونی نابڕێتەوە. ئەو چڕی و چڕبوونەوەیە شتێکمان بە بیر دەهێنێتەوە، دەڵێن: هەموو قورئانی پیرۆز چڕ بکرێتەوە (سوورەتی فاتیحە)ی لێ دەبێتەوە، ئەگەر ئەویش چڕکەینەوە (بسم الله الرحمن الرحیم)ی لێ دەمێنێتەوە. جارێکی تر تەنیا (بسم الله) و پاشان پیتی (ب) و دواجار نوقتەکەی (.) ژێر (ب) دەمینێتەوەو بەس، واتە هەموو قورئان بەو خاڵە یەکسان دەبێت. (ئەدەبی فەلسەفی بەشێکە یا نیشانەیەکی ترە لە جۆرێکی ئەدەب، نەک ڕەگەزێکی تازەی ئەدەبە، ئەو نیشانەیە یا ئەو تایبەتمەندییە لە هەندێ ئەدەبی مەزن و نەمردا هەیە)(٥١). نالی هەمان تێڕامان و بۆچوونی هەیە بەرامبەر بە بەرهەمی مەزن و نەمر کە تەنیا بەهێزی حیکمەت لە دایک دەبێت.

(نالی) عەجەب بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا
مەعنایی زۆر و گەورە بە لەفزی کەم و بچووک

مەعناو لەفز واتە: واتاو وشە یا ناوەڕۆک و شێوە، هەر بابەتێکی ئەدەبی و بە تایبەتیش شیعر خاوەنی ئەو جۆرە پێکهات و دژ یەکە زیندووانە بێت، سادە و سەرەتاترین مەرجی مەزنی و پاشانیش نەمری و جاویدانییە.

نالی وشەی (مەسەل)ی بەکارهێناوە، کە هاوواتای حیکمەتە:

دەورانییە وەک هێلکەی سەوداسەری گێژم
بۆیە بە دەقیقی مەسەلە هەرچی دەبێژم

هەرچی نالی وتبێتی دیارە حیکمەت و پەندو قسەی نەستەقە، ئەوەی دڵ ئاوەدان و بیر وردو چاوتیژ بێ، لێزان و ئەزموندار دەبێ چۆن لە داهێنان و ئەفراندنەکانی خۆی ڕوانیبێ، بە ڕاستی هەر خۆی دەزانی چی کردووەو چی بۆ ئێمە بەجێ هێشتووە.

فەلسەفەی نالی بەرامبەر بە دنیا (ژیان و دەوروبەر) لەو دێڕە ڕەنگ دەداتەوە:

قەدری من چەندە لە لای دەوڵەتی دونیایی دەنی
قەدری ئەو کەمترو هەر دوو لە غەمی یەکدی غەنی

هاوکێشەکە لای نالی یەکسان نییە، پێوانەکە دەبێ هەر بەلای ئەودا بلەنگێ ئەوەتە قەدرو ڕێزی نالی لای (ئەو) چەندە، نالی دەڵێ: دەبێ هی ئەو کەمتر بێت و بە پێچەوانەش ئەگەر زیادو زیاتر بێت دەبێ هی نالی لە سەرووی ئەو بێت.

لەبەر هەر هۆیەک بێت شیعریش وەکو فەلسەفەو زۆر شتی تریش پێناسە ناکرێن، یا ڕاستتر بڵێین یەک تاقە پێناسەیان نییە، لەبەر ئەوەی تەمەنی درێژە، یا لەبەر پیرۆزییە، یا وەک جیوەن، سرت و دەستباز نین و زوو دەستەمۆ نابن. هەیە باسی شیعری کردووە و لەوەندەی زیاتر دڵی نەهاتووە بە شیعر بڵێ: (شیعر شیعرە)(٥٢). ئەمە پیرۆزیی و گەورەیی شیعر نییە!!. هی تریش گوتوویانە: (شیعر، باشترین وشەو گۆتەیەکە لە باشترین شکڵ و شێوەدا)(٥٣). ئایا نالی ئەو سنوور و توخوبانەشی نەبەزاندووە؟ کورد ڕاستی گوتووە: (زێڕ لای زێڕینگر بە نرخ و بەهایە).

کە خاکی خاکی دامەن بە وە گەر نە تۆزی بەربادی
کە ئاوی ئاوی گەوهەر بە وە گەر نە بڵقی سەر ئاوی

لە هەر چوار ڕەگەزەکەی ژیان و بوون (خاک، ئاو، با، ئاگر) سێیان لەو دێڕە بەشدارن و وەک زاراوەی فەلسەفی شان بە شانی گەوهەر بەکار هاتوون. بیرە فەلسەفییەکەی نالی لەو دێڕە خۆی بەو وێنە هونەرییە و دواتر بەو پەندو ئامۆژگارییە پێچراوە کە نالی پێشتر نەخشەی بۆ کێشاوە کە وەک واتاو ئەنجام خۆی بە دەست دەدات.

حیکمەتی تۆ مولهەمە، هەم قەدەمت مەرحەمە
موستەحەققی مەرهەمە، سینەیی ئەفگاری من

سەرچاوەو پەراوێزەکان:

(١) شاخت و بوزورث، تراث الاسلام، ترجمة د. حسين مؤنس واحسان صدقي العمد، عالم المعرفة (١٢)، الجزء الثاني، الطبعة الثانية، الكويت، ١٩٨٨، ص ٥٧.

(٢) سەرچاوەی پێشوو، ص ٥٨.
(٣) سورەتی الاعراف، ئایەتی (١٨٥).
(٤) قورئانی پیرۆز، وەرگێردراوی هەژار، ل١٧٤.
(٥) سورەتی آل عمران، ئایەتی (١٩١).
(٦) قورئانی پیرۆز، وەرگێردراوی هەژار، ل٧٥.
(*) ئەم دێڕە وەک نموونەی شیعری ئاڵۆزی نالی وەرگیراوە لە دیوانەکەی، پاش گفتوگۆ د. محەمەد بەکر محەمەد ڕای وابوو ئەگەر (وەلێ) بکرێ بە (دەلێ) ئاڵۆزییەکەی لە دەست دەدا. ئەمە وەک هەڵەیەکی نووسخەنووس و کرانی (د) بە (و) زۆر لە ڕاستی نزیکە.
(٧) ارسطوطاليس، في الشعر نقل ابي بشر متي بن يونس القنائي، حققه مع ترجمته الحديثة الدكتور شكري محمد عياد، دار الكتاب العربي للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٧.
(٨) محمد شفيق شيا (دكتور)، في الادب الفلسفي، الطبعة الاولى، مؤسسة نوفل، بيروت، ١٩٨٠، ص٢٨٩.
(٩) ابي الوليد محمد بن احمد بن رشد (القاضي)، كتاب فصل المقال، قدم له وعلق عليه الدكتور البير نصري نادر، الطبعة الثالثة، دار المشرق، بيروت، ١٩٧٣، ص ٢٧.
(١٠) محمد شفيق شيا (دكتور)، في الادب الفلسفي، ص ٨٣.
(١١) سەرچاوەی پێشوو، ص ٨٣.
(١٢) رجاء عيد (دكتور)، فلسفة البلاغة، الناشر منشأة المعارف، الاسكندرية، ١٩٧٩، ص ٢١٨.
(١٣) أ- عبد الامير الاعسم (دكتور)، المصطلح الفلسفي عند العرب، الطبعة الاولى، مكتبة الفكر العربي، بغداد، ١٩٨٥.
ب- جميل صليبا (دكتور)، المعجم الفلسفي، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ١٩٧٩. (دوو بەرگە).
(١٤) سهيل محسن افنان، واژەنامەء فلسفى، دار الشرق، بيروت، ١٩٨٦.
(١٥) سي - دي لويس، الصورة الشعرية، ترجمة د. احمد نصيف الجنابي والاخرون، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨٢، ص ٦٥.

(١٦) بوو عەلی سینا: (٩٨٠ - ١٠٣٧)، ناوبانگی بە ئیبن سینا ڕۆیشتووەو نازناویشی (ئەششێخورڕەئیس)ە، ئیبن سینا زاناو فەیلەسووفی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامەو لە هەموو جیهانیش ناسراوە، بە دەیان کتێب و نامەو وتاری نووسیوە هەندێکیان چاپ و بڵاوکراونەتەوەو زۆریشیان هێشتا دەستنووسن. گرنگترین بەرهەمی لە پزیشکی (کتێبی قانوون)ە کە چوارده بەرگە، لە فەلسەفەش (کتێبی شەفا)ی هەیە کە هەژده بەرگە، کورتکراوەی (کتێبی نەجات)ی سێ بەرگە، کتێبی (هێماکان و ئاگادارکردنەوەکانیشی) هەیە، کتێبی تریشی زۆرە. کتێبی بۆ ئەم بابەتانەش نووسیوە: مۆسیقا، ئەدەب و زمان، کۆمەڵناسی، نامەی جۆراو جۆر لە فەلسەفە، پزیشکی، ئایین، ئەستێرەناسی و هی تر. بە شیعر باسی لە لۆژیک کردووە، بە قەسیدە بیروبۆچوونە ئەخلاقی و کۆمەڵایەتی و پزیشکی دەربڕیوە.
(عبدة الشمالي، دراسات في تأريخ الفلسفة العربية الاسلامية، الطبعة الرابعة، دار الصادر، بيروت ١٩٦٥، ص ٣٤٧).
(١٧) رينهارت دوزي، تكملة المعاجم العربية،الجزء الثاني.
(١٨) دار المشرق، المنجد، الطبعة الثالثة والعشرون، بيروت، ١٩٧٥.
(١٩) حسن عميد، فرهنگ عميد.
(٢٠) عبدالامير الاعسم (دكتور) المصطلح الفلسفي عند العرب، ص ٣٠٧.
(٢١) سەرچاوەی پێشوو، ص ٢١٠.
(٢٢) جميل صليبا (دكتور)، المعجم الفلسفي.
(٢٣) ابو المحسن علي بن محمد الجرجاني، التعريفات.
(٢٤) غەزالی (ابو حامد محمد) لە (١١١١)ز وەفاتی کردووە، دەستێکی باڵای لە زانستی کەلام هەبووە، نازناوی (حوجەجەتی ئیسلام)ی پێدراوە، لە نزیک تووس لە خوڕەسان لە دایک بووە، سەرەتا مەیلی سۆفیگەری هەبووەو تێکەڵ بەو دنیایە بووە، پاشان خۆی بۆ خوێندن و لێکۆڵینەوە لە (فیقە و کەلام و فەلسەفە) تەرخان دەکا، لە قوتابخانەی (نیزامییە) لە بەغدا مامۆستا بووەو دەرسی وتووەتەوە، (تەهافوتی فەیلەسووفەکان)ی نووسی و فەیلەسووفەکانی بە کافرو گومڕا ناو برد و بە بیدعەچی ناوی هێنان. تووشی گومان بوو جارێکی تریش گەڕایەوە نێو دنیای سۆفیگەری و وازی لە مامۆستاییش هێناو ڕێ و ڕێبازی تەریقەتی سۆفیگەری گرت. پاش دە ساڵ هاتووچۆ لە نێوان دیمەشق و قاهیرە و مەککە، گەڕایەوە نیساپور و لەوێوەش بۆ تووس هەر لەوێش کۆچی دوایی کردووە. (ئیحیا علومددین) (ئەلمونقیز مینەززەلال) لە نووسینەکانی ئیمام غەزالین. (دار المشرق، المنجد).

(٢٥) عبدة الشمالي، دراسات في تاريخ الفلسفة العربية الاسلامية، الطبعة الرابعة، دار الصادر، بيروت، ١٩٦٥، ص ٤٨٣.
(٢٦) سەرچاوەی پێشوو، ص ٤٨٥.
(٢٧) فتح الله خليف (دكتور)، فلاسفة الاسلام، دار الجامعات المصرية، الاسكندرية، ١٩٧٦، ص٢٥٦.
(٢٨) ئیمامی ڕازی لە (١٢١٠)ز وەفاتی کردووە، لە ڕەی لە دایک بووەو لە هەرات کۆچی دوایی کردووە، ئیمام و موفەسیر بووەو لە ڕۆژی خۆی بە(شێخولئیسلام) ناسراوە. دەیان دانراوی بە زمانی عەرەبی و فارسی هەیە و شیعریشی نووسیوە لە کتێبەکانی (مەفاتیحولغەیب)ە کە بە تەفسیری گەورە ناوبانگی دەرکردووە، (ئەلمەحسوول فیل فیقە)، (فەزائیل وسەحابە)، (ئەلئەربەعین فی ئووسوولیددین)، (ئیبتالولقیاس)، (ئەلهەندەسە)، (ئەملیەلو وەننەحلو)، (لوبل ئیرشادات)، (ئەتتەوبل کەبیر)، (دار المشرق، المنجد).
(٢٩) فيصل بدير عون (دكتور) نظرية المعرفة عند ابن سينا، مكتبة سعيد رأفت، القاهرة، ١٩٧٨، ص١٤.
(٣٠) حسن مجيد العبيدي، نظرية المكان في فلسفة ابن سينا، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٧، ص١٥٢ و بەسەرەوە.
(٣١) فتح الله خليف (دكتور)، فلاسفة الاسلام، ص ٣٨٨.
(٣٢) عەبدوڕەحمان، ئەبو زەید، (ئیبن خەلدون) (١٣٣٢-١٤٠٦)ز، مێژوونووس و فەیلەسووفی کۆمەڵناسی عەرەبییە، یەکێکە لە زانا گەورەکانی سەردەمی خۆی لە کارگێڕی و ڕامیاری، دادوەری و ئەدەب و زانستەکان. لە تونس لە دایک بووەو لە قاهیرە کۆچی دوایی کردووە. لە ئەزهەریش دەرسی گوتووتەوەو دانراوی بەنرخی لە مێژوو هەیە کە بە دامەزرێنەر و ڕابەری زانستی فەلسەفەی مێژوو و زانستی کۆمەڵناسی دادەنرێت لەو (موقەددیمە)یەی بۆ کتێبی (ئەلعیبەر)ی نووسیوە. (دار المشرق، المنجد).
(٣٣) ابن خلدون، مقدمة، كتاب الشعب، دار الشعب، القاهرة، ؟، ص٤٨٢.
(٣٤) سەرچاوەی پێشوو، ص٤٨٣.
(٣٥) عەبدوڵڵا خدر مەولوود، دورجەکەی نالی، ڕامان، ژمارە (٦٤)، ٥/١٠/٢٠٠١، ل١٢.
(٣٦) محمد شفيق شيا (د.)، في الادب الفلسفي، ص١٣٢.
(٣٧) سەرچاوەی پێشوو، ص١٣٢.
(٣٨) ابي عبدالرحمن الخليل بن احمد الفراهيدي، كتاب العين، الجزء الخامس، تحقيق الدكتور مهدي المخزومي - الدكتور ابراهيم السامرائي، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨٢، ص٢١٠.
(٣٩) ابو بكر محمد بن زكريا الرازي، رسائل فلسفية، الطبعة الثانية، دار الافاق الجديدة، بيروت، ١٩٧٧، ص٢٧٠.
(٤٠) ت. ج. دي. بور (استاذ)، تأريخ الفلسفة في الاسلام، ترجمة الدكتور محمد عبدالهادي ابو ريدة، الطبعة الخامسة، مكتب النهضة المصرية، القاهرة، ؟،
(٤١) رينهارت دوزى، تكملة المعاجم العربية، الجزء الرابع.
(٤٢) مەسعود محەمەد، دەستەو دامانی نالی، ل٢٦٥.
(٤٣) فؤاد معصوم (د.)، اخوان الصفاء، الطبعة الاولى، دار المدى للثقافة والنشر، ١٩٩٨، ص٦٧.
(٤٤) بيدبا، كليلة ودمنة، ترجمة عبدالله بن المقفع، مكتبة الاشتراكي، بغداد، ؟، ص١٧٢.
(٤٥) عبدالوهاب الكيالي (د.) وآخرون، موسوعة السياسة، الجزء الاول، الطبعة الاولى، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ١٩٧٩.
(٤٦) حسن عميد، فرهنگ عميد.
(٤٧) جميل صليبا (دكتور)، المعجم الفلسفي.
(٤٨) عبدالامير الاعسم (دكتور)، المصطلح الفلسفي، ص١٩١.
(٤٩) عزالدين اسماعيل (دكتور)، الاسس الجمالية في النقد العربي، الطبعة الثالثة، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٦، ص٢٦.
(٥٠) نالی (دیوان)، ل٨١.
(٥١) محمد شفيق شيا (دكتور)، في الادب الفلسفي، ص٢٨٩.
(٥٢) مارف خەزنەدار، شیعر، ڕامان، ژمارە (٦٧)، ٥/١/٢٠٠٢، ل٧٧.
(٥٣) محمد زكي العشماوي (د.)، فلسفة الجمال، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٨١، ص١٥٩.